

Леонід ЗАШКІЛЬНЯК

ВОЛИНЬ, ГАЛИЧИНА: СПОРИ НАВКОЛО УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Українсько-польський конфлікт на землях колишньої Польської Республіки (західноукраїнських) у роки Другої світової війни сьогодні відображений в численній науковій, публіцистичній і мемуарній літературі, написаній багатьма науковцями, учасниками й свідками тих подій. Фахівцям ця література добре відома¹. Відомі і суттєві розбіжності у трактуванні й інтерпретації цього конфлікту українськими та польськими істориками і громадськістю. Чи не найбільша “гаряча точка” розбіжностей між українською та польською стороною – питання українсько-польських відносин на Волині в 1943 і, частково, 1944 р., де вони стали особливо кровопролитними та супроводжувалися численними жертвами серед цивільного населення. У полі зору громадськості, передусім польської, зокрема після падіння тоталітарних режимів й утворення незалежних посткомуністичних держав, опинилися суворо цензуровані в попередній час питання українсько-польських відносин та “антипольської акції” українського національно-визвольного руху під проводом Організації українських націоналістів С. Бандери (ОУН(б)) й Української повстанської армії (УПА) на Волині та в Галичині у 1943–1944 рр.

До 1991 р. в Україні й, частково, народній Польщі, мало хто знав про українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни, крім тих, хто був його свідком або жертвою і залишився живим. Це була тема табу як в Україні, так і в Польській

¹ У цьому нарисі назвемо лише останні монографічні праці з цієї тематики, в яких зацікавлені можуть знайти вичерпну бібліографічну інформацію: *Żupański A.* Droga do prawdy o wydarzeniach na Wołyniu / A. Żupański. – Toruń, 2006. – 368 s.; *Filar W.* Wydarzenia wołyńskie 1939–1944. W poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania / W. Filar. – Toruń, 2008. – 510 s.; *Iljuszyn I.* UPA i AK: konflikt w Zachodniej Ukrainie (1939–1945) / I. Iljuszyn. – Warszawa, 2009. – 192 s.; *Льюшин І.* Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.) / І. Льюшин. – Київ, 2009. – 399 с.; *Motyka G.* Od rzezi wołyńskiej do akcji “Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947 / G. Motyka. – Kraków, 2011. – 520 s.; *В’ятрович В.* Друга польсько-українська війна 1943–1947 / В. В’ятрович. – Київ, 2012. – 368 с.; *Калішук О.* Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий і суспільний дискурси / О. Калішук. – Львів, 2013. – 510 с. та ін. Повнішу бібліографію української літератури див.: Українсько-польське протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни: матеріали до бібліографічного покажчика / [укладач О. Калішук]. – Львів; Луцьк, 2007. – 108 с.

Народній Республіці (ПНР). Хоча в Польщі вже у 60–70-х роках минулого століття вийшли друком численні спогади про боротьбу з ОУН й УПА, де останні були “ворогами народів”, “фашистськими прихвостнями і посіпаками” тощо. 1973 р. спробу наукового аналізу діяльності ОУН й УПА на території Польщі зробили польські воєнні історики А. Щесьняк і В. Шота у книзі “Дорога в нікуди”². Хоча ідеологічні штампи тяжіли над авторами, але з їх опису виходило, що ОУН й УПА були потужною організованою військовою і політичною силою, з якою було важко боротися навіть військовим формаціям тодішньої Польщі. Праці іншого польського історика Е. Пруса, які вийшли друком приблизно в той самий час, були витримані в зовсім протилежному дусі: в них слідом за радянською пропагандою ОУН, УПА і загалом усіх “українських буржуазних націоналістів”, разом із Греко-Католицькою Церквою, звинувачено у всіх смертних гріхах, співпраці з нацистами тощо. Водночас, у 1980-х роках вийшли праці ще одного польського історика – Ришарда Тожецького, в яких із наукового погляду, із врахуванням намірів та інтересів обох сторін розглянуто обставини українсько-польського протистояння напередодні й під час Другої світової війни. Але була одна важлива обставина, яка і сьогодні заслуговує на увагу: цей дослідник трактував український національно-визвольний рух як рівноправний суб’єкт міжнародних відносин, який тоді був, по суті, єдиним виразником національно-політичних, соціально-економічних та культурних інтересів українського народу³.

Після початку демократичних перетворень у Польщі наприкінці 80-х років, ліквідації цензури і виникнення багатьох т. зв. кресових товариств та організацій, в середовищі яких поширювались і, почасти, продовжують поширюватись ностальгічно-агресивні настрої, сум за втраченою малою батьківщиною (такою собі “втраченою Аркадією”, за метафорою українського історика Б. Гудя, де споконвіку тривало щасливе життя і співжиття українців та поляків⁴), а головне – пошук “відповідального” за їхню долю – депортацію з батьківських земель під час і після Другої світової війни. З наукової літератури добре відомо, хто і за яких обставин був ініціатором та виконавцем депортацій і поляків, і українців із земель українсько-польського пограниччя в 1944–1946 й наступні роки. Проте, щоби звинувачення сталінського режиму і західних союзників у цих переселеннях (або як це зазначено в документах – “евакуації населення”!) не було голосом у порожнечу, то з’явилася примара справжнього і цілком “близького” за емоційними спогадами “єдиного і жорстокого” ворога – українських націоналістів. Вони з “незрозумілих” для пересічних польських мешканців Волині, Галичини, Холмщини, Надсяння та деяких інших теренів українсько-польського пограниччя “раптом” і “неочікувано” в 1943 р. приступили до “вирізування” мирного цивільного польського населення. А відтак, головним ворогом усіх поляків і “всього цивілізованого людства” повинні вважатися не нацисти, котрі чогось “заблукали” на ці терени, не більшовики і Робітничо-селянська червона армія (РСЧА), що прагнули поневолити не тільки українців та поляків, а й багато інших

² *Szcześniak A. Droga donikąd / A. Szcześniak, W. Szota. – Warszawa, 1973.*

³ Див. зокрема: *Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / R. Torzecki. – Warszawa, 1993. – 350 с.*

⁴ Див.: *Гудь Б. Загибель Аркадії: етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття / Б. Гудь. – Львів, 2006. – 448 с.*

європейських народів, а насамперед і найбільше – сусіди-українці(!). Приблизно з таких міркувань, як мені видається, почалася справа “пригадування” подій Другої світової війни та її розгортання на “кривавих землях”, як назвав ці терени у відомій монографії американський історик Тимоті Снайдер⁵.

Відтоді певні кола в Польщі намагаються всіляко “роздмухати” українофобію, звинуватити українців у всіх негараздах польського народу в ХХ ст., посиляючись при цьому на потребу гідного вшанування жертв українсько-польського протистояння на землях із переважанням українського населення, які через відомі історичні обставини опинилися після 1918 р. у відродженій Польській державі.

Переломовою в ескаляції напруження з цієї тематики, як видається, стала монографія не істориків, а професорів-правників й учасників польського руху Опору Юзефа Туrowsького і Владислава Семашко (обидва належали до Товариства вояків 27-ї волинської дивізії АК (Армія Крайова – збройна сила, підпорядкована польському еміграційному уряду в Лондоні)) “Злочини українських націоналістів щодо польського населення Волині в 1939–1945 pp.”, що вийшла 1990 р.⁶. Відтоді це середовище польських комбатантів проводило постійні акції активізації суспільної думки не стільки з метою вшанування польських жертв Волині й Галичини, скільки для засудження українського національного руху перед польською і світовою громадськістю, видаючи багато літератури, переважно публіцистичної.

Прагнучи відновити “історичну справедливість” щодо загиблих під час цієї акції поляків, частина польської громадськості й істориків, бажаючи чи не бажаючи того, компрометували українські визвольні прагнення і змагання за їх реалізацію під час останньої війни, нехтуючи українськими національними інтересами. Потрібно було вивчити документи, проаналізувати складні й неоднозначні оцінки, що лунали не тільки в Польщі та Україні, а й сусідніх країнах. На науковій конференції, присвяченій українсько-польським стосункам у роки Другої світової війни, що відбулась у Подкові-Лесней під Варшавою 1994 р., було вирішено організувати польсько-українські семінари фахових істориків під патронатом Світового союзу вояків АК й Об’єднання українців у Польщі при патронаті Академії національної оборони Польщі та Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Такі семінари з 1997 р. відбувалися у Варшаві та Луцьку й закінчилися у 2002 р. на десятому; потім з ініціативи польської сторони вони були продовжені вже в Торуні й Львові; всього пройшло 13 семінарів, вийшло 11 томів видань – унікальних книг, що містять багатий матеріал для тих, хто хоче ознайомитись із лабораторією історичного дослідження і нагромадженням документальним матеріалом із проблеми.

Спроби фахових істориків України й Польщі впродовж понад 10 років розв’язати складний вузол українсько-польського протиборства під час Другої

⁵ Снайдер Т. Криваві землі (Європа між Гітлером і Сталінін) / Т. Снайдер. – Київ, 2011. – 448 с. Цей автор добре показав, що впродовж 30–40-х років ХХ ст. у регіоні Центрально-Східної Європи два людиноненависницькі режими – комуністичний і нацистський – винищили без війни понад 14 млн цивільного населення різних національностей.

⁶ Turowski J. Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939–1945. Środowisko Żołnierzy 27 Wołyńskiej Dywizji Armii Krajowej w Warszawie / J. Turowski, W. Siemaszko. – Warszawa, 1990.

світової війни не принесли очікуваних “остаточних правд”, хоча й значно збагатили сучасну історіографію фактичним матеріалом⁷. Якщо фактичний матеріал вже достатньо рельєфно окреслює передумови, особливості, сутність і наслідки українсько-польського зіткнення на Волині та в Галичині під час світової війни, то його інтерпретація значно відрізняється. Однак був й один позитивний результат дискусій фахових дослідників минушини: і українські, і польські історики прийшли до переконання й підтвердили його у спеціальних “протоколах узгоджень і розбіжностей”, які приймали на кожному семінарі: ОУН й УПА були українськими національно-визвольними формаціями, а не “бандами” і “колаборантами”. А також, що в 1943 р. мала місце “антипольська акція ОУН і УПА” на Волині, а потім і в Галичині, яка передбачала “усунення” (“витіснення”, “депортацію”) польського населення з теренів українсько-польського пограниччя (або колишніх польських “кресів”), внаслідок якої були значні жертви серед цивільного польського й українського населення. Вже тоді в багатьох учасників семінарів склалося враження про “українсько-польський конфлікт” 1943–1944 рр. на “східних землях колишньої Речі Посполитої”, або західноукраїнських, в українській інтерпретації. Зрештою, цей термін був найбільш поширеним і в публіцистиці, хоча до нього додавали й про “трагедію цивільного населення під час цього конфлікту”, про жертви, яких могло би й не бути. Тоді ж прозвучало й визначення “збройного конфлікту” як “українсько-польської війни” з варіаціями “міжетнічної”, “міжнаціональної”, “громадянської”. Не всі історики поділяли такі визначення, але все ж таки головним підсумком 13-ти семінарів став образ політичного і воєнного зіткнення (“конфлікту”, “війни”?) двох *рівноправних* сторін – польського руху Опору й українського національно-визвольного руху. (Термін “протистояння”, який інколи вживають учасники дискусій, не придатний до використання, оскільки в цьому випадку не йдеться про пасивні дії з обох сторін – “стояння”). І це, на наш погляд, було значним досягненням вчених, які намагалися уникнути тиску громадської думки, що зростав, з обох сторін – польської та української. Здавалося, що на цьому можна було би закінчити дискусії на суспільно-політичному рівні, застосувавши християнську засаду “пробачаємо і просимо прощення”.

Натомість частина польської публіцистики, зокрема часопис “На рубежі” – орган “Товариства пам’яті жертв злочинів українських націоналістів”, поширювала односторонню візію українсько-польського протистояння під час війни, називаючи українських повстанців “фашистами”, “злочинцями”, а їхні дії щодо поляків

⁷ Про хід і результати регулярних семінарів українських і польських істориків, що відбувалися в 1997–2008 рр., див.: Polska–Ukraina: trudne pytania. – Warszawa, 1997–2009. – Т. 1–11 (Українська версія матеріалів семінарів: Україна–Польща: важкі питання. – Варшава; Луцьк, 1998–2006. – Т. 1–10). Підсумовуючи пророблену роботу, польські історики видали окремий том: Polska–Ukraina: trudna odpowiedź. Dokumentacja spotkań historyków (1994–2001). Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (1939–1945). – Warszawa, 2003. Вийшли друком також і перші обговорення українсько-польських наукових семінарів. Див.: Гаврилюк О. Українсько-польський діалог 1990-х років стосовно подолання взаємних національних стереотипів: здобутки і нереалізовані можливості / О. Гаврилюк // Stereotypy narodowościowe na pograniczu / [pod red. W. Bonusiaka]. – Rzeszów, 2002. – С. 63–71.

неодмінно – “геноцидом”, “народовбивством”. На переконання дописувачів часопису, 1943 був роком “посилення масового винищення польського населення Східних Кресів Другої Речіпосполитої, здійснюваного бандами ОУН–УПА”, а ОУН та УПА стали для поляків синонімом “геноциду, грабунку і великої пожежі”⁸. У 2000 р. у Варшаві вийшла двотомна книга Владислава й Еви Семашків під назвою “Геноцид польського населення Волині, здійснений українськими націоналістами в 1939–1945 рр.”⁹. У ній автори зібрали усні свідчення поляків, що втекли або були депортовані з Волині, згідно з якими від рук українців загинуло понад 60 тис. поляків. Відтоді постійно в полі зору дослідників і публіцистів число загиблих “на кресах” зростало до 100 і навіть 500 тис., враховуючи й інші пограничні землі. Невдовзі з’явилися нові документальні видання про “злочини українських націоналістів” проти польського населення в колишніх Львівському, Тернопільському та Станіславівському (нині – Івано-Франківська обл.) воєводствах, де знову ж таки на підставі переважно усних показів учасників подій число жертв поляків невинно збільшувалося¹⁰. В усіх цих зібраннях у центрі уваги перебувають лише польські мешканці й жертви, з їхніх позицій описані та оцінені всі події; становище і прагнення української сторони, українського населення, що становило абсолютну більшість мешканців регіону, повністю проігноровані. Українські підпільники (ОУН та УПА) представлені як злочинці, вбивці, а не борці за національне визволення.

Водночас спроби встановити точну кількість жертв польського й українського населення від рук ОУН та УПА або польського руху Опору на Волині, на нашу думку, були марними, оскільки тоді було й багато жертв з обох сторін внаслідок діяльності окупаційної влади, радянських партизан, кримінальних угруповань тощо. Український історик С. Макарчук переконливо довів, що внаслідок усіх воєнних катаклізмів втрати польського населення Волині склали до 50 тис. осіб¹¹. Але справа не в кількості жертв польської та української сторони у роки Другої світової війни, а в тому, які події тоді відбувалися на теренах українсько-польського пограниччя. Це дає ключ до їх розуміння й оцінки.

Для того, щоб розібратися в ситуації, яка склалася на окупованих спочатку радянським режимом, а тоді гітлерівцями теренах сучасних західноукраїнських земель у роки Другої світової війни, треба було би зробити розлогий екскурс у різні сфери історичного розвитку регіону Центрально-Східної Європи в “екстремальному” (за визначенням видатного британського історика Еріка Гобсбаума)

⁸ *Selwa J. Wokół postaci Andrzeja Szeptyckiego / J. Selwa // Na Rubieży. – 1994. – № 2. – S. 9.*

⁹ *Siemaszko W. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939–1945 / W. Siemaszko, E. Siemaszko. – Warszawa, 2000. – T. 1–2. – 1439 s.*

¹⁰ *Komański H. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939–1946 / H. Komański, Sz. Siekierka. – Wrocław, 2004. – 1184 s.; Siekierka Sz. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich w województwie lwowskim 1939–1947 / Sz. Siekierka, H. Komański, K. Bulzacki. – Wrocław, 2006. – 1269 s.; Siekierka Sz. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie stanisławowskim 1939–1946 / Sz. Siekierka, H. Komański, E. Różański. – Wrocław, 2008. – 879 s.*

¹¹ *Makarczuk S. Straty ludności na Wołyniu w latach 1941–1947 / S. Makarczuk // Polska–Ukraina: trudne pytania. – Warszawa, 1999. – T. 5. – S. 323.*

XX ст. У короткому нарисі це аж ніяк не вдасться. Але спробуємо змалювати коротку схему, яка представляє не тільки суть подій, а й їхній ширший внутрішній і міжнародний контексти, ґрунтуючись на нагромадженому історіографічному та документальному матеріалі.

Для початку треба констатувати, що в минулому столітті національні й державотворчі процеси народів цієї частини континенту закінчилися успіхом одних і поразкою інших. Українці опинились серед тих, які зазнали поразки й у своїх прагненнях до самовизначення і в будівництві незалежної державності. Друга світова війна зародила надію на український “реванш”, або відбудову національної держави, у воєнній завірюсі через поразки і послаблення головних ворогів української незалежності – радянської Росії (СРСР) та великодержавної Польщі. Український незалежницький рух, представлений у той час майже суто радикальними націоналістами з ОУН і близькими до них формаціями (не беручи до уваги сильно ослаблених еміграційних структур УНР та гетьманців), зробив ставку на підготовку і піднесення національного повстання в період загального ослаблення двох імперій – сталінської і гітлерівської – й створення незалежної Української держави. Проте на перешкоді стало небажання польських політичних сил як в еміграції, так і в окупованій країні визнати можливість від’єднання від відбудованої Польщі т. зв. “кресів” – Галичини, Волині, Холмщини, Надсяння, Підляшшя, де українське населення становило більшість. Це спричинило конфлікт українських і польських інтересів, який перетворився у збройне зіткнення з усіма елементами воєнних дій, де безперечно антигуманна “антипольська акція” на Волині й у Галичині була спробою усунути (витіснити, змусити до виїзду, депортувати) польське населення на, як говорилося, “етнічні польські землі”¹². Прагнучи зірвати плани українських повстанців, польські політичні чинники і збройні сили намагалися будь-що не допустити утворення Української державності на колишніх “східних кресах”, вони творили загони АК та інші збройні формування, бази самооборони й чинили запеклий опір, не беручи до уваги цивільне українське населення (проводили т. зв. “акції відплати”, коли винищували цілі українські села).

Ще в середині листопада 1941 р. командувач Союзу збройної боротьби (СЗБ) подав до Лондона детальний аналітичний рапорт про стан польсько-українських стосунків за період із вересня 1939 р. по листопад 1941 р. із знаменним дописом “передбачення на майбутнє”. Документ узагальнював розвиток взаємин двох народів напередодні й після початку війни та констатував, що ставлення українського населення до поляків постійно погіршувалося внаслідок насамперед “помилки нашої політики щодо українців”. Німецька окупація розчарувала українців, серед яких зростало переконання про тимчасовість німецької присутності на землях України – Галичини і Волині. Водночас серед керівних діячів українського руху поширювалися думки про те, що “поляки є більш небезпечним ворогом, ніж німці”, бо другі відійдуть, а перші залишаться. Тому українці, стверджував генерал, намагатимуться використати перебування німців для послаблення позицій поляків.

¹² Детальніше див.: *Zaszkilniak L. Ukraiński ruch narodowy i sprawa Polski w latach drugiej wojny światowej / L. Zaszkilniak // Przegląd Wschodni. – Warszawa, 2004. – Т. 9. – Zesz. 1(33). – S. 63–94.*

Автор рапорту робив висновок, що при наступних спробах повернути Східну Малопольщу (Галичину) доведеться зіткнутися з “опором зміцнілої української стихії” в некорисних для Польщі обставинах, а збройні дії з польської сторони тут будуть представлені як “агресивна війна”. Автор закликав лондонський уряд якомога швидше виробити політику щодо українців, залучити їх представників до польських урядових структур тощо, щоби зняти напругу¹³.

Для польської сторони питання утримання Східної Галичини і Волині (“кресів”) у складі відновленої Польщі було позадискусійним. Як видається, на таку позицію більше впливали емоційні чинники, ніж економічно-державні інтереси. Адже переважання на цих землях українського населення робило проблематичним збереження тут міжнаціонального спокою. На переговорах з українцями польські представники наполягали насамперед на “цивілізаційному” вкладі поляків у розвиток цих земель, закликали українців звернути свій погляд “на Київ, а не на Львів”. Водночас усім мислячим політикам після 1939 р. було зрозуміло, що СРСР не допустить створення самостійної України ні в Українській РСР, ні в Західній Україні. Не уявляючи жодних обставин, за яких “креси” могли би відійти від відродженої післявоєнної Польщі, й не беручи до уваги жодних українських прагнень створення на цих землях незалежної Української держави, польські політичні сили, представлені в підпільному Польському узгоджувальному комітеті (Polski Komitet Porozumiewawczy), вже в 1942 р. підготували документ “Проект розв’язання українського питання”, в якому однозначно пропонували примусове переселення українців до СРСР, як єдино можливий спосіб “умиротворення” українського населення на “кресах”. У документі зазначалося: “Для радикальної ліквідації українського питання, а тим самим перешкоди у встановленні польсько-російських відносин, необхідно прагнути до укладання з Росією [sic! – Л. З.] (зокрема радянською Україною) договору про примусовий обмін всього українського населення південно-східних земель на поляків, що проживають у Росії”¹⁴.

Для українських державників, “затиснутих” між німцями, більшовиками і польським рухом Опору, не залишалося місця для утворення підстав власної держави. Драматичну ситуацію українського національного руху добре зауважив невідомий автор важливого політичного документа під назвою “Українська справа”, підготовленого в 1943 р. і представленого прем’єру польського еміграційного уряду тільки в 1944 р. У ньому зазначалося: “Під впливом німецьких поразок українці щораз більше відчують свою самотність через пов’язання з німцями і неприсутність у таборі альянтів. У цьому становищі проголошення польською стороною гасла незалежності України українці вважали би таким знаменним фактом, що перед ним відразу втратили би значення польсько-українські суперечки

¹³ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. – Londyn, 1973. – Т. 2. – С. 137–142.

¹⁴ Kwestia ukraińska i eksterminacja ludności polskiej w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Polskiego Państwa Podziemnego 1942–1944 / [wstęp i opracowanie Lucyna Kulińska i Adam Roliński]. – Kraków, 2004. – Dokument 41. – С. 295. – (Biblioteka Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego; t. 24: Dokumenty do Dziejów Stosunków Polsko-Ukraińskich 1939–1945; t. 2).

за кордон і навіть справа Східної Малопольщі [Східної Галичини – Л. 3.] стала би другорядною”¹⁵.

Польський еміграційний уряд у Лондоні, заклопотаний різними проблемами, тривалий час не наважувався прийняти загального документа, який би визначав його ставлення до України й українців. Окрім того, він був змушений постійно оглядатися на “союзника своїх союзників” – СРСР. Між тим, рапорти, які надходили з окупованих земель у першій половині 1942 р., свідчили про посилення організованості та згуртованості українських патріотичних сил, серед яких зростали впливи ОУН(б). У рапорті від лютого 1942 р. командувач АК генерал С. Ровецький (з цього місяця СЗБ було перейменовано на Армію Крайову) сигналізував у Лондон, що “українці посилено готуються до майбутнього збройного виступу, головню проти нас”; у червні 1942 р. висловлював занепокоєння ізолюванням польського населення Галичини, Полісся і Волині, яке представлене лише “окремими островами”, й тільки “умиротворення” стосунків з українцями може дозволити опанування східних земель без боротьби. У вересні він же писав до польського прем’єра В. Сікорського, що українці збираються спробувати створити свою державу, яка охоплюватиме Східну Малопольщу (Галичину), Волинь та Полісся, і в момент боротьби з німцями матимуть перевагу над поляками¹⁶.

Тим не менше, польські керівники продовжували розробляти моделі відбудови незалежної Польщі в кордонах 1939 р. У листуванні командувача АК С. Ровецького з прем’єром В. Сікорським у 1942 р. неодноразово виникало запитання про ставлення до українців, литовців, білорусів. С. Ровецький постійно повідомляв про самостійницьку позицію українців, яку не можна ігнорувати, апелював до уряду у справі певної декларації, яка б могла прихилити українців на бік Польщі. Його турбувало те, що політика німців на окупованих землях відверто спрямована на зіткнення поляків та українців, доказом чого слугували депортації польського й українського населення в 1942 р. на Люблінщині та Львівщині¹⁷. Необхідно було терміново шукати площини взаємодії з українським національним рухом, що зростав. Восени 1942 р. і на початку 1943 р. відбулося кілька нових зустрічей представників польських АК і Делегатури уряду (представництво еміграційного уряду в окупованих землях) із діячами українського національного руху, головню від ОУН(б), котрі не принесли змін у позиції сторін: поляки наполягали на збереженні західноукраїнських земель у складі відновленої Польщі, а українці виступали за їх входження до незалежної України¹⁸. Не знаходячи розуміння з боку

¹⁵ Sprawa Ukraińska // Zeszyty Historyczne. – Paryż 1985. – Zesz. 71. – S. 136.

¹⁶ Armia Krajowa w dokumentach. – T. 2. – S. 194–196, 277–278, 330–331.

¹⁷ На Львівщині німці переселяли українців на поєврейські й попольські господарства, а на Люблінщині виселяли поляків, створюючи німецькі й українська колонії, що спричиняло ненависть місцевого польського населення, насамперед до українців. – Armia Krajowa w dokumentach. – T. 2. – S. 388–394.

¹⁸ Детальніше див.: Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. – Warszawa, 1992. – T. 2. – S. 104–109; Partacz Cz. Próby porozumienia polsko-ukraińskiego na terenie kraju w czasie II wojny światowej / Cz. Partacz // Polska–Ukraina: trudne pytania. – Warszawa, 2000. – T. 6. – S. 26–30.

польських політичних чинників, провідники ОУН(б) приступили до рішучих дій щодо забезпечення умов для здійснення “національної революції” і створення Української самостійної соборної держави (УССД), розбудовуючи власні збройні сили, насамперед на Волині й Поліссі.

Польські політичні чинники і збройні сили намагалися будь-що зруйнувати плани українських повстанців щодо утворення Української державності на колишніх “східних кресах”. Вони творили загони АК та інші збройні формування, бази самооборони й чинили запеклий опір, не беручи до уваги цивільне українське населення. На Волині, а також й у Східній Галичині нечисленне польське населення, що проживало переважно в містах, невеликих колоніях та окремих селах¹⁹, створило достатньо потужні бази самооборони і збройні формації, які виконували подвійну роль – захисту польського населення та збройної боротьби з українським підпіллям. Упродовж 1942–1944 рр. на теренах Волині й Галичини було створено та активно діяли 264 бази польської самооборони, які являли собою маленькі “держави”, що набули атрибуту військової, судової і господарської влади. Ці бази не тільки оборонялись, а й проводили т. зв. “превентивні” та “відплатні” збройні акції проти УПА, а також і цивільного українського населення. Проте загальне співвідношення сил у регіоні було повністю на користь українців – вони становили до 80 % його населення²⁰. Очевидно, що в такій ситуації польський опір спричиняв жорстоку, а інколи й необґрунтовану реакцію з боку українських повстанців і населення.

Переломне значення в розвитку українського національного руху, на нашу думку, мала Військова конференція ОУН(б), що зібралася на початку грудня 1942 р. у Львові. Хоча на ній ще давались у знаки розбіжності щодо тактики подальшої боротьби, але було прийняте одностайне рішення про створення єдиних українських збройних сил під проводом ОУН(б) і підготовку в майбутньому збройного повстання проти німців та радянських військ²¹. Розбіжності було остаточно подолано на III Конференції ОУН(б) (тоді вже ОУН-самостійників-державників), що пройшла в лютому 1943 р. поблизу Олеська на Львівщині. У її постановах стверджувалося, що українці провадять боротьбу як проти німців, так і більшовиків за УССД й готові до співпраці з усіма, хто визнає Українську державність на “етнографічних територіях”, але поборюватимуть будь-які “імперіалістичні намагання”²². На жаль, документів цієї конференції немає, і ми можемо користуватися лише спогадами одного з її організаторів Л. Павлишина, а також деякими іншими опосередкованими

¹⁹ Польський дослідник Г. Грицюк подає, що в 1942 р. на терені Волині перебувало 305 тис. польського населення, що становило 14,6 % всього населення краю. У Східній Галичині поляків нараховувалося на той час близько 800 тис., або 19 %. Детальніше див.: *Gryciuk G. Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948* / G. Gryciuk. – Toruń, 2005. – S. 272, 221–223.

²⁰ *Komoński E. W obronie przed Ukraińcami. Działania Polaków na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943–1944 wobec polityki eksterminacyjnej nacjonalistów ukraińskich* / E. Komoński. – Toruń, 2013. – S. 437–438.

²¹ *Кентій А. Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр.* / А. Кентій. – Київ, 1999. – С. 13–15.

²² ОУН в світлі постанов ... – С. 75–89.

даними, в яких йшлося про те, щоби “виселити всіх поляків, даючи їм можливість взяти з собою все, що захочуть взяти”²³.

Після Конференції ОУН(б) приступила до розбудови УПА, насамперед на Волині й Поліссі. Приблизно тоді ж (грудень 1942 – лютий 1943 р.) керівництво ОУН(б), вірогідно, ухвалило негласне рішення про проведення “антипольської акції” на Волині та Поліссі з метою недопущення зміцнення тут польського підпілля, усунення польського елементу, який міг відіграти роль “п’ятої колони” в ході боротьби за УССД, а також на знак відплати за протиукраїнські дії і співпрацю поляків із радянськими партизанами²⁴. На сьогодні немає достовірних документів, котрі би свідчили, що керівникам ОУН й УПА йшлося про винищення всього польського населення Волині та Полісся (а потім Галичини). Однак незаперечним фактом залишається те, що, починаючи з лютого 1943 р., українські збройні загони за підтримки місцевого українського населення чинили скоординовані й жорстокі напади на польські населені пункти, щоби змусити поляків втікати на захід, і вони часто супроводжувалися винищенням цивільного населення. У травні 1943 р. командувач АК С. Ровецький повідомляв до Лондона, що з кінця лютого 1943 р. на Волині поширилися акції українських націоналістів проти поляків, які змусили польське населення втікати до більших міст. Спочатку ці акції (“масове мордування”) були спрямовані проти поляків у німецькій адміністрації, а потім поширилися на сільське населення. Назагал ситуація на Волині, на його думку, нагадувала “дікі поля”²⁵.

Головну роль в ініціюванні “антипольської акції” відіграла ОУН(б). У період створення УПА на Поліссі й Волині, який припав на весну 1943 р., її керівники спочатку не очікували на боротьбу проти поляків. Матеріали III Конференції ОУН(б) (лютий 1943 р.) визначали головними ворогами українського руху Москву і Берлін. Про поляків тут не йшлося, хоча було зауважено, що український народ поборюватиме будь-які спроби “загарбати в цілості або частинно українські землі”²⁶. Проте під час створення УПА виник і “третій фронт” – проти поляків, зумовлений тим, що польський рух Опору, перебуваючи у трикутнику протистояння (гітлерівці – червоні партизани – українці) був змушений, виконуючи вказівки лондонського уряду та його підпілля, чинити опір насамперед українцям і вступати у взаємодію з червоними партизанами – союзниками польського еміграційного уряду. Ситуація,

²³ Див.: Polacy i Ukraińcy pomiędzy dwoma systemami totalitarnymi 1942–1943 // Polska i Ukraina w latach trzydziestych-czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych. – Warszawa; Kijów, 2005. – Т. 4. – Cz. 1. – S. 208–209.

²⁴ Про проведення антипольської акції ОУН та УПА свідчать численні документи і мемуари безпосередніх учасників подій з обох сторін. Детальніше див.: *Льюшин І.* Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні / І. Льюшин. – Київ, 2001. – С. 123–133; *Кенітій А.* Українська Повстанська Армія в 1942–1943 pp. – С. 237; *Filar W.* Wydarzenia wołyńskie 1939–1944. W poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania / W. Filar. – Toruń, 2002. – S. 81–140; *Motyka G.* Od rzezi wołyńskiej do akcji “Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947 / G. Motyka. – Kraków, 2011. – S. 123–134 i ін.

²⁵ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. – Londyn, 1976. – Т. 3. – S. 4–18.

²⁶ ОУН в світлі постанов... – С. 82–88.

що склалася на початок 1943 р. на західноукраїнських землях, вирізнялась винятковою заплутаністю і складністю.

Подальші події показали, що ОУН(б) і УПА, яку вона створювала, з весни 1943 р. повели активні бойові дії проти польського населення, прагнучи витіснити його з Волині, а потім і Галичини. Конкретні факти нападів українців і відплатних акцій польського підпілля сьогодні достатньо представлені в польській та українській науковій літературі²⁷. Необхідно зауважити, що збройні операції проти польських поселень на Волині й у Галичині проводилися як воєнні дії. Нині опубліковано чимало документів, які показують масштаби антипольської акції ОУН та УПА, а також відплатних дій польських загонів самооборони. Здебільшого, в них йдеться про звинувачення протилежної сторони у провокуванні збройних дій. Для прикладу можна навести уривок хоча б з одного наказу УПА по Воєнній окрузі “Заграва” від 29 липня 1943 р.: “Відділи УПА 1-ї групи в днях 17, 18, 19 липня проводили операції в р[айо]нах польських колоній: Гута-Степань, Селисько, Вирка, Виробки. Завдання. Знищити озброєні польські банди, які були сталою загрозою для місцевого українського населення та переводили на ньому морди і рабунки. Сили ворога склалися з більше 400 озброєних ляхів та відділу червоних...”. Далі повідомлялося, що завдання виконано²⁸.

Оскільки лондонський уряд був зайнятий переважно зовнішньополітичними питаннями, основний тягар вирішення польсько-українських суперечностей впав на крайову Делегатуру й АК. Керівництво АК вживало термінових заходів для зміцнення польського збройного підпілля на Волині. Вже 17 травня 1943 р. командувач Волинського округу АК дав наказ про організацію тут польської самооборони (хоча вона на той час вже існувала!), який передбачав не тільки відбиття нападів УПА, німецьких каральних експедицій, але й відплатні акції проти українських сіл²⁹. Боротьба стала особливо запекла влітку 1943 р. і мала всі ознаки міжетнічної війни.

31 березня 1943 р. після тривалих дискусій польський уряд у Лондоні схвалив нарешті “Тези у справі української політики” – перший офіційний документ у справі польсько-українських стосунків. Він повторював засади польської політики щодо українців початку 1920-х років, обіцяючи їм рівноправність на засадах територіального самоврядування, широку національно-культурну автономію, котрі в підсумку можна було б із певними застереженнями трактувати як територіальну автономію³⁰. Натомість містилося положення про спільні дії проти радянських претензій на західноукраїнські землі й обіцянка долучити українських представників до майбутніх польських урядових структур. Запропонована програма не відповідала

²⁷ Див. вже названі праці В. Філяра, Е. і В. Семашків, Г. Мотики, І. Ільюшина, В. Сергійчука й ін.

²⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 1999. – Т. 2. – С. 128. Тут же вміщено чимало інших наказів на знищення польських колоній і сіл у відповідь “на злочинні дії поляків”.

²⁹ Filar W. “Burza” na Wołyniu. Z dziejów 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej. Studium historyczno-wojskowe / W. Filar. – Warszawa, 1997. – S. 71–72.

³⁰ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. – Londyn, 1989. – Т. 6: Uzupełnienia. – S. 310–311; Chałupczak H. Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995 / H. Chałupczak, T. Browarek. – Lublin, 1998. – S. 370.

новим умовам кінця війни, не враховувала тих глибоких змін, які відбулись як на окупованих землях, так і на міжнародній арені.

Проте навіть така дуже поміркована програма натрапила на гостру опозицію і протидію керівництва польського підпілля на західноукраїнських землях. Після тривалих та гострих дискусій Крайова Політична Репрезентація (представницький орган політичних партій в окупованій країні) 30 липня 1943 р. розробила документ під назвою “Відозва до українського народу”. Витримана у провокаційних тонах, вона звинувачувала весь український народ у співпраці з гітлерівцями і винищенні поляків, містила погрози покарання й закликала до союзу з поляками в боротьбі з німецькими окупантами. У відозві наголошувалося, що поляки “розуміють і цінують прагнення української нації до створення незалежної України”, але оголошують, що ніколи не відмовляться від східних земель Речі Посполитої, “на яких Польська Нація впродовж століть внесла величезний цивілізаційний і господарський вклад”³¹.

Відозва була поширена в листівках і підпільних виданнях, розіслана на приватні адреси знаних українських політиків. Вона стала офіційним документом, що був добре відомий українській громадськості й обурих її, доливши “масла у вогонь” міжетнічного конфлікту. У відповідь провід ОУН(б) опублікував у грудні 1943 р. заяву, в якій відкинув викладені постулати як неприйнятну платформу політичної співпраці з огляду на “тенденційне і фальшиве представлення в ній фактів, що стосуються боротьби Українців за власну державу”³².

Від літа 1943 р. українсько-польський конфлікт поширився на Галичину. Спочатку взаємні напади тут були епізодичними і пов’язаними з рейдами сотень УПА до Карпат. Але з початку 1944 р. поступово набув ознак масових збройних сутичок, оскільки обидві сторони – українська і польська – відводили Галичині особливу роль у відбудові державності.

Не менш запекле українсько-польське протистояння наприкінці 1943 р. розгорнулося на терені Східної Люблінщини, де польське підпілля, маючи значно більші збройні сили й підтримку серед населення, розпочало “відплатні акції” проти українців, винищуючи цілі села. Тоді Головна Команда УПА (Р. Шухевич) перекинула на Грубешівщину, Замойщину і Холмщину кілька великих куренів, які утворили тут “Керівництво Холмського фронту”, що успішно протидіяло польським загонам, але, водночас, здійснювало напади на польські села³³. Навесні 1944 р. бої між УПА й АК (Батальйони хлопські (БХ) – збройна сила Стронніцтва людowego – Народної партії) на Грубешівщині набули форм регулярних фронтових дій, вони тривали до червня 1944 р. і відзначалися особливо кривавими наслідками³⁴.

³¹ *Torzecki R.* Polacy i Ukraińcy... – S. 219.

³² Цит. за: *Drozd R.* Stanowisko polskiego podziemia prolonindyńskiego w kwestii ukraińskiej w latach 1939–1944 / R. Drozd // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Івано-Франківськ, 21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ, 1997. – С. 272.

³³ *Шанковський Л.* Українська Повстанча Армія / Л. Шанковський // Україна у Другій світовій війні: матеріали для навчальних закладів. – Київ, 1997. – С. 342–343.

³⁴ Кожна сторона конфлікту втратила близько 3–4 тис. осіб. Див.: *Льюшин І.* Протистояння УПА і АК ... – С. 174–175.

Наближення Червоної армії до західноукраїнських земель змусило обидві сторони конфлікту шукати порозуміння перед загрозою радянської окупації, яка не віщувала нічого доброго для обох таборів. Наприкінці січня 1944 р. керівництво ОУН(б) звернулося до Делегатури польського уряду з пропозицією негайно розпочати нові переговори про залагодження польсько-українського конфлікту. 8–10 лютого 1944 р. відбулася перша зустріч представників Делегатури й АК із діячами ОУН(б) у Львові, на якій обговорювали два головні питання: оголошення заяви української сторони щодо претензій СРСР на західноукраїнські землі й припинення дій УПА проти польського населення. Потрібно відзначити, що інструкції польської сторони на переговори були розроблені ще восени 1943 р. й виходили з позиції, що ці землі залишаться інтегральною складовою Польської держави, яка повинна захищати їх на міжнародній арені³⁵. Проте на переговорах було підписано дещо інший документ – “Протокол із відбутих конференцій”. У ньому наголошувалося, що основою налагодження відносин визнано принцип самовизначення народів (ст. IV), існування самостійних держав (ст. V). Польська сторона визнала право українців боротися за свою державу й позитивно поставилася до неї (ст. VII). Документ передбачав дві можливості подальшого розвитку подій: розвал СРСР та утворення самостійної України, яка стане рівноправним партнером Польщі, і збереження СРСР, що переведе відносини двох народів у площину співжиття в кордонах Польської держави (ст. IX). Особливо важливою була ст. X, яка стверджувала, що залагодження польсько-українських відносин можливе лише при пошануванні права на боротьбу за державну самостійність обох народів і непосягання на землі одної чи другої сторони; питання ж остаточного визначення кордонів між Україною й Польщею переносилося на післявоєнний період. Обидві сторони зобов’язувалися припинити ворожу пропаганду і діяльність й вжити заходів для мирного співжиття (ст. XVI)³⁶. Напевно, це був єдиний рівноправний документ, який заторкував обоюсторонні стосунки у роки війни.

Проте переговори і підписаний протокол не мали впливу на подальший розвиток подій, оскільки польська сторона була обмежена урядовою програмою відновлення *status quo ante bellum*, а українська – не збиралася сходити із шляху створення за будь-яку ціну підстав національної державності на західноукраїнських землях. Ще декілька зустрічей представників ОУН і УПА та Делегатури й АК, що відбулися у квітні, травні й червні 1944 р, проходили в умовах ескалації польсько-українських збройних сутичок на теренах Галичини і Закерзоння. А долю післявоєнної Польщі й західноукраїнських земель на той час вирішували вже країни-переможниці, серед яких провідну роль відігравав Радянський Союз.

Фактично, за визначенням польських, українських, німецьких і радянських спостерігачів тогочасних подій, відображеному у відповідних опублікованих документах, в 1939–1947 рр. на землях українсько-польського пограниччя розгорнулася справжня війна, яка набула жорстоких рис. Почалася вона не 1943 р., а у вересні 1939 р. Так, в одній з недавніх публікацій польська дослідниця Ева Семашко звернула

³⁵ *Partacz Cz. Kwestia ukraińska...* – S. 189.

³⁶ Документ спільної польсько-української боротьби (Протокол узгодження в польсько-українських переговорах в 1944 р.) // Український самостійник. – Мюнхен, 1959. – Число 9. – С. 32–35.

увагу на те, що до “різного роду актів терору і вбивств доходило на Волині [а також і в Галичині – Л. З.] вже в 1939 р., майже безпосередньо після вибуху Другої світової війни”³⁷. Водночас український історик В. Сергійчук у недавно опублікованій книзі пише про криваві події в наддністрянському селі Устє 15–17 вересня 1939 р., де польські вояки вчинили розправу над мирним українським населенням – “кинули гранати в школу, де сховалися жінки з дітьми”³⁸. У вересні 1939 р. бойові загони, підготовлені ОУН на теренах південно-східних воєводств Речіпосполитої, розпочали збройні виступи проти польської адміністрації, поліції та армії, прагнучи реалізувати свої плани створення Української державності за підтримки німців. Загалом відбулися виступи у 20-ти повітах та 183-х місцевостях, внаслідок яких втрати ОУН становили 160 осіб вбитими і 53 пораненими, з польської сторони – 795 вбитими і 37 пораненими³⁹. Конфлікт набув цілком чітких рис повстання і воєнних дій, продовжувався весь час окупації та в післявоєнні роки. Зрештою, розмова про українсько-польську війну вимагала би розлогішого обґрунтування⁴⁰.

Напередодні 60-ї річниці Волинської трагедії 1943 р., що її польська сторона пов’язувала з масовим нападом загонів УПА (й інших збройних формувань, не тільки українських) на польські села і бази самооборони на Волині проти ночі 11 липня 1943 р., 50 польських суспільно-політичних організацій створили “Загальнопольський громадський комітет відзначення 60-ї річниці народовбивства, доконаного ОУН–УПА щодо польського населення в 1939–1947 рр.” (2002). Цей комітет звернувся до Президента, Сенату й уряду Польщі із “Закликом”, в якому вимагав від властей не допустити визнання вояків УПА ветеранами Другої світової війни в Україні, обґрунтовуючи це тим, що ОУН і УПА співпрацювали з німцями,

³⁷ *Siemaszko E.* Ludobójcze akcje OUN–UPA w lipcu 1943 roku na Wołyniu / *E. Siemaszko* // *Antypolska akcja OUN–UPA 1943–1944: Fakty i interpretacji.* – Warszawa, 2002. – S. 59.

³⁸ *Сергійчук В.* Трагедія Волині: Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни / *В. Сергійчук.* – Київ, 2003. – С. 8.

³⁹ *Руккас А.* Бойові дії загонів ОУН у вересні 1939 р. / *А. Руккас* // *Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА.* – Дрогобич, 2002. – С. 385–393.

⁴⁰ Наша концепція українсько-польських відносин під час Другої світової війни як “українсько-польської війни” докладніше обґрунтована в: *Зашкільняк Л.* Українсько-польські стосунки на Волині та у Східній Галичині в 1939–1944 роках: невідома війна / *Л. Зашкільняк* // *Записки Наукового Товариства імені Шевченка.* – Львів, 2006. – Т. 251: *Праці Історично-філософської секції.* – С. 325–367; *Його ж.* Невідома війна: українсько-польські стосунки на Волині та у Східній Галичині в 1939–1944 роках / *Л. Зашкільняк* // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – Львів, 2008. – Вип. 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера. – С. 486–491; *Його ж.* Українсько-польські стосунки на Волині і в Галичині в 1939–1944 роках: міжнаціональний конфлікт чи неоголошена війна? / *Л. Зашкільняк* // *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини* / [гол. ред. Л. Алексієвець]. – Тернопіль, 2011. – Вип. 5. – Ч. 2. – С. 89–95; *Його ж.* Українсько-польські стосунки на Волині і в Галичині в 1939–1944 роках: міжнаціональний конфлікт чи неоголошена війна? / *Л. Зашкільняк* // *Polska, Słowacja, Europa Środkowa w XIX–XXI wieku. Księga jubileuszowa dedykowana Profesor Ewie Orlof* / [pod red. J. Pisulińskiego, E. Rączy, Krz. Żarny]. – Rzeszów 2011. – S. 310–320.

винищили багато населення, не тільки польського, що вони були “фашистськими” і “терористичними” організаціями тощо. Автори заклику вимагали однозначного засудження ОУН та УПА як “народовбивчих” організацій і виступу польських урядових чинників із гострим протестом проти дій української влади щодо їх “героїзації”. Як не дивно, але такий випад цілком збігався з радянсько-комуністичними інвективами в бік українського національно-визвольного руху в цілому і т. зв. націоналістичного зокрема. При цьому в обох випадках національні прагнення українців до створення самостійної держави зовсім не бралися до уваги.

Як відомо, сигнали з боку польських урядових чинників щодо певного “невдоволення” поширенням в Україні “ідеалізації” та “героїзації” ОУН і УПА надходили офіційно на адресу українських владних структур у 2002 та 2003 рр. Українські правлячі кола тоді обрали компромісний варіант заспокоєння емоційних переживань і українців, і поляків: у липні 2003 р. в містечку Павлівка (колишній Порицьк) відбулося урочисте спільне вшанування жертв українсько-польського конфлікту на засаді “пробачаємо і просимо пробачення”, здійснене на найвищому державному рівні президентами обох країн і відображеному у спільному документі “Про примирення в 60-ту річницю трагічних подій на Волині”⁴¹. Здавалося, що надалі ситуація розвиватиметься переважно в науковому річищі. Тим більше, що у “Спільній заяві Президентів України і Республіки Польщі «До порозуміння і єднання»”, схваленій вищими урядовцями сусідніх країн 21 травня 1997 р., містилася взаємна згода про те, що “інтерпретацією нашої спільної історії, її непростих періодів мають займатися фахівці, які в атмосфері відкритості ретельно вивчать події минулого й дадуть їм об’єктивні оцінки”⁴².

Однак емоційне напруження навколо цієї історичної проблеми не спадало, а інколи й підвищувалося, як це можна було спостерігати у 2008 р. під час відзначення в Польщі 65-ї річниці Волинської трагедії. Було продовжено українсько-польські семінари істориків, відбулось ще три, але вони поступово затухали, бо наміром організаторів було передусім домогтися визнання ОУН і УПА злочинними організаціями та заборони навіть згадувати про них в Україні.

Натомість активізувалися польські комбатантські та кресові організації, які готувались до ескалації суспільної думки напередодні відзначення 65-ї річниці Волинських подій. Знову низка воєводських сеймиків ухвалили постанови про вшанування “жертв геноциду поляків на східних кресах Речіпосполитої”⁴³. Апогеем відзначення сумних подій минулого стала наукова конференція у Варшаві за участю найбільш антиукраїнськи налаштованих діячів польських комбатантських і кресових громадських організацій, відкриття меморіалу жертвам Волині у Варшаві та видання трьох великих збірників документів (а власне реляцій), щодо народовбивства поляків у Львівській, Станіславівській і Тернопільській обл. (воєводствах). У центрі подій була т. зв. наукова конференція “Волинь 1943 – розрахунок”. Спроби розмовляти з присутніми спокійною мовою науки виявилися

⁴¹ Голос України. – 2003. – 15 липня.

⁴² Урядовий кур’єр. – Київ, 1997. – № 90–91.

⁴³ *Калишук О.* Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині... – С. 300–301.

безрезультатними. Навіть виступи урядовців високого рангу не допомогли знизити хвилю українофобії на цій конференції, де задавали тон ксьондз Тадеуш Ісакович-Залеський, проф. Ришард Шавловський, Щепан Секерка (голова Товариства вшанування жертв злочинів українських націоналістів) та деякі ін. Нагнітання напруження досягло апогею, коли в доповіді “Правова кваліфікація т. зв. антипольської акції” професор-правник Р. Шавловський кваліфікував антипольську акцію ОУН і УПА як “геноцид-атрох”, тобто особливо жорстокий геноцид, який за всіма показниками перевищував гітлерівський і сталінський⁴⁴.

Водночас напередодні й після 2008 р. у польській публіцистиці, а також і в науковій літературі відбулося виокремлення та абсолютизація “антипольської акції” зі всього змісту українсько-польських відносин у роки війни. А головне – стався певний відкат – небажання визнати український національно-визвольний рух рівноправним суб’єктом тогочасних відносин, а значить і перенесення українсько-польського конфлікту в межі внутрішньопольської або внутрішньорадянської справи (за таких умов українських повстанців й український національно-визвольний рух в цілому можна розглядати як “бунт” внутрішніх сепаратистських елементів, які “співпрацювали” з гітлерівцями). Тим не менше, після бурхливих подій 2008 р. восени наступного, 2009, в Києві на зустрічі представників двох інститутів національної пам’яті (України і Польщі) за участі істориків було досягнуто певного компромісу, констатовано, що погляди сторін можуть різнитися. І це нормально для наукових оцінок, а також для розвитку добросусідських нормальних стосунків двох сусідніх народів.

Незважаючи на спільні зусилля української і польської влади, громадських організацій, у липні 2003 р. з увічнення пам’яті загиблих поляків та українців зняти емоційне напруження в суспільній свідомості багатьох поляків не вдалося. Подальші дослідження польських істориків і публіцистів тривали в напрямі вивчення майже суто польських жертв українсько-польського протистояння. Нагромаджено великий матеріал. Зі свого боку, українські історики із запізненням почали проводити дослідження українсько-польського конфлікту на Волині й у Галичині, а також на всьому українсько-польському пограниччі. В Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України було створено архів опитувань українських свідків подій; подібні матеріали нагромаджено також у Східноєвропейському (колишньому Волинському) національному університеті ім. Лесі Українки. Науковці-ентузіасты Ярослав Царук, Іван Пусько, Михайло Горний, Іван Ольховський та інші зібрали численні матеріали опитувань ще живих свідків подій того часу, опрацювали можливі архівні документи. Вони показали, що кількість жертв поляків, які подають польські історики, явно завищені, а щодо українців – занижені, а польські оцінки конфлікту

⁴⁴ Достатньо ознайомитись із матеріалами наукової конференції “У 65-ту річницю винищення польського населення українськими націоналістами на Східних Кресах”, щоб переконатись у збереженні емоційного напруження й односторонності у тлумаченні тогочасних подій деякими польськими істориками і публіцистами (Див.: Wołyń 1943 – rozliczenie. Materiały przeglądowej konferencji naukowej “W 65. Rocznicę eksterminacji ludności polskiej na Kresach Wschodnich dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich”, Warszawa 10 lipca 2008. – Warszawa: Instytut Pamięci narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu, 2010. – 152 s.).

загалом – однобічні⁴⁵. Однак треба відзначити, що зібрані свідчення очевидців – як українських, так і польських – не є об’єктивними і беззаперечними фактами минулих подій, вони забарвлені індивідуальними емоціями та переживаннями й вимагають серйозної критики. Тим не менше, дають змогу відновити в загальних рисах картину виникнення та ескалації збройного конфлікту в жорстоких умовах світової війни.

І після 2008 р. серед польської громадськості, а також деяких науковців, залишається поширеним однобічний погляд на волинсько-галицькі конфлікти між українцями і поляками, а “антипольська акція” ОУН та УПА свідомо або неусвідомлено вилучається із загального ланцюга подій українсько-польських відносин, котрі й до, й під час війни були далеко не мирними, та абсолютизується. Українські історики розглядають весь комплекс українсько-польських відносин у ХХ ст., зокрема і в роки Другої світової війни, вбачаючи в них боротьбу двох суб’єктів міжнародного конфлікту – українського визвольного руху та польських великодержавних сил. З погляду загальної картини напрошується висновок про українсько-польську війну як продовження збройного конфлікту, що розпочався ще 1918 р. і з перервами тривав аж до 1947 р. Антипольська акція була лише одним з епізодів війни, яка розгорнулася під покровом “великої війни” між українськими та польськими політичними і мілітарними силами на західноукраїнських землях у 1939 р. за зміну політичної карти цієї частини Європи, яка передбачала виникнення незалежної Української держави. У цій збройній боротьбі (а як можна назвати збройну боротьбу?) лилася кров і гинуло цивільне населення з обох сторін конфлікту.

Останнім часом вийшли нові документальні публікації і дослідження, які свідчать про обопільність ворожих дій українців проти поляків та поляків проти українців. Йдеться про двотомну публікацію документів ОУН і УПА про польсько-українські стосунки в роки Другої світової війни та післявоєнний період, підготовлену українським істориком В. В’ятровичем⁴⁶. Опубліковані в ньому численні документи засвідчують, що українсько-польський конфлікт доволі рано, бо вже з 1941 р. переріс у справжню малу війну. В одному з документів кінця 1941 р. вказано: “З обсервації і виступів виникає, що польське підпілля спрямовує свою боротьбу проти німців і проти українців... Є очевидним, що поляки поставили на опанування повним можливих місць ... і треба признати, що мають в тій боротьбі досить великі успіхи”⁴⁷. У 1942–1944 рр. донесення референтів ОУН з усіх земель, де проживали українці, нагадують донесення з театру воєнних дій. В. В’ятрович опублікував

⁴⁵ Пушук. І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Ківерцівський район / І. Пушук. – Луцьк, 2008; Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район / Я. Царук. – Львів, 2003; Ольховський І. Кривава Волинь. Книга перша. Українсько-польське протистояння на теренах Любомльського та Шацького районів у 1939–1945 роках / І. Ольховський. – Київ, 2008; Його ж. Кривава Волинь. Книга друга. Українсько-польське протистояння на терені Турійського району Волинської області у 1939–1945 роках / І. Ольховський. – Київ, 2011 та ін.

⁴⁶ Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА / [відп. ред. та упоряд. В. В’ятрович]. – Львів, 2011. – Т. 1–2. – 1366 с.

⁴⁷ Там само. – Т. 1. – С. 149.

також монографію, яку назвав “Друга польсько-українська війна 1942–1947”. У ній детально обґрунтував вжиту термінологію до розуміння й оцінки складних українсько-польських стосунків у роки великої війни. Наведені аргументи в сукупності із двотомником документів дають серйозні наукові підстави розглядати запропоновану версію⁴⁸. Не дивно, що і збірка документів, і монографія українського історика спричинила критичну реакцію польських істориків, звинувачення в однобічності висвітлення теми, політичну заангажованість та упередженість. Ці елементи безперечно присутні в монографії В. В’ятровича, який і не приховує своєї проукраїнської позиції. Але опубліковані документи багато в чому збігаються з такими ж німецькими, польськими, радянськими, і це значно розширює документальну базу розгляду подій в цілому за рахунок позиції української сторони, яка до цього не була представлена в історіографії.

Українські дослідники із запізненням вдалися до збору і вивчення українських матеріалів. Але в останні роки вийшли друком нові документальні публікації, з яких проглядається дещо інша картина розвитку українсько-польського конфлікту та людських втрат під час його тривання. Спогади українських свідків тих подій, які зібрав краєзнавець І. Пушук, свідчать про, по-перше, обопільність збройних нападів, а по-друге, – зовсім відмінний підрахунок його жертв по обидва боки. За підрахунками цього автора (які не є безапеляційними), втрати польської сторони у збройному конфлікті на Волині в 1943–1944 рр. (по Волинській обл.) склали 6 335 загиблих, а української – 6 681⁴⁹. Підґрунтям для таких підрахунків послужили спогади (реляції) свідків, які проте не можуть бути цілком достовірним джерелом для неупередженого висновку. Але вони подають зовсім іншу картину подій, відмінну від польських емоційних підрахунків. Ще кілька спроб визначення кількості обопільних жертв конфлікту, котрі зробили українські дослідники, суттєво підважують польську позицію. А. Боляновський на підставі українських, польських

⁴⁸ В’ятрович В. Друга польсько-українська війна 1942–1947. – Київ, 2011.

⁴⁹ Підрахунки, зроблені автором статті на підставі публікацій І. Пушука: *Пушук І.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Ківерцівський район / І. Пушук. – Луцьк, 2008. – 312 с.; *Його ж.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Луцький район та місто Луцьк / І. Пушук. – Луцьк, 2009. – 444 с.; *Його ж.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Городівський район / І. Пушук. – Луцьк, 2009. – 308 с.; *Його ж.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Турійський район / І. Пушук. – Луцьк, 2009. – 324 с.; *Його ж.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Рожищенський, Маневицький і Луцький райони / І. Пушук. – Луцьк, 2009. – 382 с.; *Його ж.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Іваничівський і Локачинський райони / І. Пушук. – Луцьк, 2010. – 345 с.; *Його ж.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Любомльський і Шацький райони / І. Пушук. – Луцьк, 2011. – 318 с.; *Його ж.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Ковельський район / І. Пушук. – Луцьк, 2011. – 268 с.; *Його ж.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Володимир-Волинський район / І. Пушук. – Луцьк, 2011. – 417 с.; *Його ж.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Камінь-Каширський, Любешівський, Ратнівський і Старовижівський райони / І. Пушук. – Луцьк, 2011. – 333 с.

і німецьких документів показав, що втрати польського населення в українсько-польському конфлікті на Волині не можуть перевищувати 20 тис. загиблих⁵⁰. Однак важливо наголосити, що польські дослідники практично нехтують і не зауважують українських жертв. Водночас, як видно з останніх досліджень, вони мало чим поступаються польським. Про це пише І. Пушук у детальних реляціях. Дуже скрупульозне джерельне вивчення втрат населення по Володимир-Волинському р-ні Волинської обл., здійснене науковцями Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (О. Голько, О. Турчак, Н. Халак), показало, що втрати українців тут були більшими, ніж поляків: українців загинуло близько 1 400 осіб, поляків – близько 800 (тоді як Е. Семашко подає, відповідно, 73 особи і 3 329(!))⁵¹. Це спонукає вчених до серйозного перегляду поширених польськими авторами підрахунків і докладання спільних зусиль для вивчення питання.

Зрозуміло, не може бути виправдання навіть для однієї жертви, але це були жертви двосторонні, а не односторонні. Немає сенсу віднаходити головних винуватців цієї війни – вони серед політичних керівників руху, які не змогли і не зуміли домовитись на компромісній основі про спільну боротьбу проти німецьких та радянських окупантів. Або, говорячи словами польського історика Ришарда Тожецького, – винуватцями були польський та український націоналізми, які набули найбільш радикальних форм.

На жаль, донині напруження навколо питань українсько-польського конфлікту не вщухає. Насамперед через активність комбатантських і кресових організацій. Їхні публікації постійно закликають до огульного засудження українського національно-визвольного руху як “фашистського”. Ніхто не прислухається до голосів істориків, які закликають залишити проблеми минулого науковцям. Їх все ще використовують у політичній боротьбі, при цьому, найбільше в сучасній Україні, де певні політичні кола й угруповання все українське намагаються видати за “фашистське”, “екстремістське”, нехтуючи умовами та обставинами тієї жорстокої епохи, коли відбувалися події світової війни.

У липні 2009 р. Сейм Польської Республіки одноголосно прийняв Закон “У справі трагічної долі поляків на Східних кресах”, в якому йдеться про проведення силами ООН і УПА масових вбивств поляків на Волині й у Галичині (“Східній Малопольщі”!), які мали форму “етнічної чистки”, і цей факт повинен послужити “історичній пам’яті поляків” та “справі порозуміння між народами” – українцями й поляками. Здавалось би, справа вже вдруге вичерпана (після 2003 р.). Однак у 2010 р. розпочалась нова хвиля звернень до вищої влади Польщі з вимогою продовження увіковічення жертв “геноциду”, вчиненого щодо поляків українськими націоналістами. Була ідея встановити пам’ятник у Варшаві, лунають вимоги засудити ООН та УПА на міжнародному рівні, низка воєводських сеймиків знову прийняли ухвали, які засуджують вбивства поляків на кресах. Ці польські організації активно

⁵⁰ Боляновський А. Проблема кількості польських жертв Волинської трагедії 1943 р. / А. Боляновський // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Львів, 2013. – Вип. 6. – С. 129–143.

⁵¹ Українські жертви Волині 1938–1944 рр. Володимир-Волинський район / [упоряд. О. Голько, О. Турчак, Н. Халак]. – Львів, 2014. – С. 77.

відзначили 70-ту річницю Волинської трагедії, яка супроводжувалась образливими антиукраїнськими випадками.

Під тиском частини польської громадськості у 2013 р. Сенат Польської Республіки ухвалив постанову “У 70-ту річницю Волинського злочину”, в якій всупереч встановленим і погодженим істориками двох країн цифрам польських жертв (до 50 тис.) вказано явно перебільшені дані (100 тис.), а сама постанова починається з переказу даних нападу загону УПА на польську колонію Паросля 1 (нині у Володимирецькому р-ні Рівненської обл.), який нібито стався 9 лютого 1943 р., тоді як сьогодні встановлено, що участь українських націоналістів у цій акції видається щонайменше сумнівною⁵². Односторонній політизований підхід до українсько-польського конфлікту на Волині спричинив появу в постанові кваліфікації дій українських повстанців проти польського населення як “етнічної чистки з рисами геноциду”⁵³. Подібну заяву 12 липня 2013 р. ухвалив також Сейм Польської Республіки.

Сучасні дослідники не випадково наголошують на важливій ролі держави в організації і проведенні чисток, спрямованих на те, щоб “забрати той чи інший народ з якоїсь конкретної території” і досягти повної гомогенізації суспільства. “Нездатність сучасної держави терпіти у своїх межах великі національні меншини призводить – залежно від політичної ситуації та історичного контексту – або до створення програм асиміляції, або до етнічних чисток”, – пише знаний дослідник явища етнічних чисток Норман М. Неймарк⁵⁴. Тому політику польської влади щодо українського населення впродовж міжвоєнного і воєнного періодів, спрямовану на національну або державну асиміляцію українців, також можна кваліфікувати як “етнічної чистки з елементами геноциду”. На жаль, і національно-визвольна боротьба, і міжнаціональна (міжетнічна, громадянська) війна так само є злочином, незалежно від мети, оскільки супроводжується насильством та масовими вбивствами цивільного населення. Не можна не погодитись із польським істориком Г. Мотикою принаймні в одному: при описі подій 1943–1944 рр. на Волині, в Галичині й на українсько-польському пограниччі підходять усі поширені в літературі та публіцистиці визначення – і конфлікт, і війна, й етнічна чистка, і геноцид – залежно від того, яку “оптику” їх розгляду обере спостерігач⁵⁵. Але всі названі терміни так само можна застосовувати і до польської сторони конфлікту. Для польського “спостерігача” цією оптикою закономірно є насамперед інтереси й болі польського населення, для українського – власного народу. З цим треба погодитись, як ми повинні погодитись з існуванням іншого погляду, крім власного.

⁵² Пусько І. Висвітлення українсько-польського протистояння 1938–1944 років на Волині на матеріалах усної історії / І. Пусько // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів 2012. – Вип. 22: Українська повстанська армія в контексті національно-визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи. – С. 536–546.

⁵³ Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 20 czerwca 2013 r. “W 70. Rocznicę Zbrodni Wołyńskiej” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.senat.gov.pl/prace/senat/uchwaly/>

⁵⁴ Неймарк Н. Пламя ненависти: этнические чистки в Европе XX века / Н. Неймарк. – Москва; Санкт-Петербург, 2005. – С. 15–21 та ін.

⁵⁵ Motyka G. Od rzezi wołyńskiej do akcji “Wisła”. – S. 466–467.

Треба зазначити, що Європа в цілому і її центрально-східна частина зокрема багата на конфлікти між сусідніми народами та державами в останні століття. Частина з яких – постійний елемент історичної пам'яті, особливо, якщо за ними стоять тривалі суперечності або травматичні події, як-от війни, депортації, етнічні чистки тощо. Українсько-польське сусідство з давніх часів не було винятком у цьому ряді. Проте з крахом тоталітарних режимів й активним творенням сучасної європейської спільноти інтелектуальні середовища європейських народів намагаються знайти шляхи і засоби примирення історичної пам'яті, але, що важливо, без втрат для наукової історії⁵⁶. На жаль, історія, як будь-яка багатоманітність і невичерпність історичних фактів, завжди залишає можливість її інструментального використання у вузьких групових інтересах. Один зі знаних європейських дослідників історичної пам'яті Жорж Мінк нещодавно зазначив: “Європу наскрізь пронизують сліди давніх міждержавних і міжнаціональних конфліктів. Досвід показує, що їхня реактивація завжди можлива, попри різні форми їхнього розв'язання в минулому. Історія переносить себе у теперішність, відбувається мобілізація різних дієвців [акторів – Л. З.], постраждалих груп населення або інших знедолених груп, про яких забули в після-конфліктних угодах або змусили мовчати. Виходячи з цієї реалії, різні зацікавлені групи, політичні партії чи держави створюють собі пам'ятеві ресурси і залучають до свого репертуару дій історизувальні стратегії для того, щоб «повернути в ужиток» образи «болісних» минувшин у своїх поточних політичних іграх”⁵⁷. Тому дуже важливо, щоби здобутки фахових істориків у дослідженні конфліктних явищ не давали підстав для таких політичних інтерпретацій.

Як видається, українським і польським історикам не можна стояти осторонь спроб нав'язати у своїх країнах та на міжнародній арені односторонню версію українсько-польських відносин у роки Другої світової війни. Ця версія повинна бути зрівноваженою поглядом з “іншого боку”. Й українського погляду не може забракнути, інакше, як і раніше, “біографію” та справу України, а також і Польщі, розглядатимуть й вирішуватимуть треті держави без українців та поляків. Ми повинні поважати як прагнення поляків відбудувати свою державу, так і прагнення українців мати власну незалежну. Польська державність вже давно відбудована й зміцнена, а українська ще залишає багато питань для роздумів. Прагнення скомпрометувати український національний рух, повісити на нього “злочини проти людства і людяності” аж ніяк не провадять до примирення та взаєморозуміння двох сусідніх народів.

⁵⁶ Доброю ініціативою є спроба польської публіцистки Александри Зінчук поєднати зусилля дослідників і громадськості в пошуку спільних підстав для “подолання” історичної пам'яті. Див.: *Pojednanie przez trudną pamięć. Wołyń 1943* / [pomysł, wybór, red. A. Zińczuk]. – Lublin, 2012. – 396 s.

⁵⁷ Мінк Ж. Вступ. Європа та її “болісні” минувшини: стратегії історизування та їх використання в Європі / Ж. Мінк // *Європа та її болісні минувшини* / [автори упорядники Жорж Мінк і Лора Неймайер у співпраці з Паскалем Боннармом]. – Київ, 2009. – С. 37.